

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Γυναικείες Αφηγήσεις και Ιστορίες Γυναικών
Ηρωίδες Πραγματικές και Μυθοπλαστικές

Κεφάλαιο 1

Για την αξία των αθέατων έμφυλων διαδικασιών στη μελέτη της πόλης

Ντίνα Βαΐου

1. Εισαγωγή

Το κεφάλαιο αυτό αντλεί από μακρόχρονη έρευνα, θεωρητική και εμπειρική, στο πεδίο μελέτης της πόλης [urban studies]¹ και επιδιώκει να (ανα)δείξει πώς η κατοίκηση του υλικού χώρου και η μετατροπή του σε χώρο βιωμένο εμπεριέχει, και στηρίζεται σε, μεγάλο όγκο αθέατης εργασίας για τη φροντίδα του σπιτιού, της γειτονιάς, του εαυτού, των άλλων, η οποία ταυτίζεται θεωρητικά και πρακτικά με τις γυναίκες, ακόμη και όταν εμπλέκονται και άνδρες. Επιτελείται δε κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες οικονομικής άνεσης ή ακραίας φτώχειας, αξιοπρεπούς κατοικίας και σταθερής εγκατάστασης ή στεγαστικής επισφάλειας και απάνθρωπων συνθηκών, στους δρόμους της προσφυγιάς και της διάσχισης πολλαπλών συνόρων. Πρόκειται για μια προσέγγιση που φέρνει στο προσκήνιο διαδικασίες και πρακτικές οι οποίες συνήθως απουσιάζουν από την ακαδημαϊκή και πολιτική συζήτηση για την πόλη.

Η έρευνά μου εστιάζεται στην Αθήνα και στον κόσμο των γυναικών, χωρίς να συμμερίζεται κοινότοπες αντιλήψεις για μια σταθερή και σχεδόν ακίνητη έμφυλη ταυτότητα, συνεχώς διαθέσιμη για ανακάλυψη και περιγραφή (Μοί 1999). Αντίθετα, η μελέτη της πόλης, καθώς και η οπτική του χώρου ως πεδίου (συν)ύπαρξης της πολλαπλότητας, αναδεικνύουν τις μεταλλασσόμενες ιδέες για το τι συγκροτεί

---

¹ Ο όρος *μελέτη της πόλης* [urban studies] υποδηλώνει τη μελέτη των μετασχηματισμών του αστικού χώρου σε συνάρτηση με τις μεταλλασσόμενες κοινωνικές σχέσεις, τις δυναμικές της οικονομικής δραστηριότητας, τις σχέσεις και πρακτικές οικειοποίησης του χώρου, τις πολιτικές και τους σχεδιασμούς για την πόλη σε διάφορα επίπεδα και κλίμακες

τις «γυναίκες» σε διαφορετικούς τόπους και χρόνους, καθώς και τους προσωπικούς και συλλογικούς προσδιορισμούς που επιχειρούν διαφορετικές γυναίκες μέσα από συγκεκριμένους συνδυασμούς δημόσιου και ιδιωτικού/προσωπικού, κίνησης και στάσης (ή και εγκλωβισμού), αποδοχής και απόρριψης καθιερωμένων απόψεων και πρακτικών, καθημερινών ανατροπών και συλλογικών αγώνων. Όλα αυτά, εντέλει, οδηγούν σε επιτελέσεις σύνθετων έμφυλων υποκειμενικότητων, αλλά και διαμορφώνουν αστικότητα σε συγκεκριμένα χωρικά και χρονικά συμφραζόμενα (Βαΐου 2021).

Όσα συζητώ στο κεφάλαιο αυτό εντάσσονται σε μια παράδοση προβληματισμών για την πόλη που αναζητά αναγνώσεις και ερμηνείες του αστικού φαινομένου μέσα από έμφυλες οπτικές και προσεγγίσεις². Κάτι τέτοιο προϋποθέτει μια θεώρηση της πόλης όχι απλά ως υλικής κατασκευής και πεδίου υλοποίησης μεγάλων ή μικρότερων έργων και παρεμβάσεων, αλλά (και) ως τόπου όπου αναμειγνύονται, αποκρύπτονται και εκτίθενται τρόποι παραγωγής, εργασίας καισχόλης, μορφές κατοικίας και κυκλοφορίας (ανθρώπων, αγαθών, πληροφορίας), πεδία επενδύσεων και τρόποι κατανάλωσης. Τόπου που φέρνει σε γεωγραφική εγγύτητα ακραίες μορφές φτώχειας και πλούτου, που διαμορφώνει με υλικούς και οικονομικούς τρόπους πεδία επικοινωνίας και αλληλοδράσεων, συμβατικές και αποκλίνοσες ταυτότητες και επιλογές ζωής και πολλά ακόμη. Όπως έχει υποστηρίξει η Ντορήν Μάσσεϋ (Doreen Massey 2005), οι πόλεις είναι τόποι πολλαπλότητας, και ως τέτοιοι αποτυπώνονται στις πολλαπλές αφηγήσεις (ομάδων) κατοίκων και στις τεχνογνωσίες [know how] ζωής που αναπτύσσουν.

Από μια τέτοια οπτική διατυπώνονται ερευνητικά ερωτήματα, θεωρητικές προτάσεις και ερμηνευτικά σχήματα και αναπτύσσονται κατάλληλες μεθοδολογίες που εμπεριέχουν, αναδεικνύουν και δεν αποκλείουν κοινωνικές ομάδες και υποκειμενικότητες που συγκροτούνται διαθεματικά και εμπλέκονται σε κοινωνικο-πολιτισμικές σχέσεις δύναμης οι οποίες έχουν να κάνουν με το φύλο, την κοινωνική τάξη, τη σεξουαλικότητα, τη φυλή/εθνότητα, την ηλικία κλπ³. Κάτι τέτοιο

² Οι προβληματισμοί αυτοί αναπτύσσονται δυναμικά στον αγγλοσαξονικό κυρίως χώρο από τη δεκαετία 1960 – και την εμβληματική χρονιά 1968 – σε κλάδους που ασχολούνται με τη μελέτη του χώρου (ανθρωπογεωγραφία, urban studies, κοινωνιολογία της πόλης, κοινωνική ανθρωπολογία, πολεοδομία, αρχιτεκτονική...) (βλ. για παράδειγμα Bondi και Rose 2003)

³ Το «κλπ.» είναι κάπως αδέξιο, αλλά, όπως σημειώνει η Μπάτλερ (2010), υποδεικνύει μια χωρίς όρια διαδικασία απόδοσης νοημάτων, αφήνοντας ανοιχτή την ιδέα ότι, σε διαφορετικά συμφραζόμενα, ορισμένες κοινωνικές διαίρεσεις μπορεί να είναι πιο σημαντικές από άλλες, και επομένως να εμφανίζονται πριν το «κλπ.».

προϋποθέτει επαναπροσδιορισμούς θεωρητικών και μεθοδολογικών εργαλείων στη συζήτηση για τον χώρο σε διαφορετικές κλίμακες, συμπεριλαμβανόμενης και της κλίμακας της πόλης, στην οποία εστιάζεται και η δική μου έρευνα.

Το κεφάλαιο ξεκινάει με τρεις «εικόνες» από την Αθήνα, που αντιστοιχούν σε διαφορετικές στιγμές της ιστορίας αστικής ανάπτυξής της, και στη συνέχεια οργανώνεται σε τρεις ενότητες. Η πρώτη αναφέρεται στην καθημερινή ζωή ως θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο για την παραπάνω συζήτηση. Στη δεύτερη ενότητα συζητώ όψεις της αθέατης εργασίας (οικιακή εργασία και φροντίδα) και τις χωρικές που συνδέονται με αυτήν. Τέλος, στην τρίτη ενότητα διατυπώνω ορισμένες σκέψεις για τα μεθοδολογικά εργαλεία της έρευνας και τους τρόπους με τους οποίους διαπλέκονται με τους στόχους και τις οπτικές της.

2. Τρεις «εικόνες» από την Αθήνα

εικόνα 1: προσφύγισσες στην Πλατεία Βικτωρίας, 2015

Ένα βροχερό απόγευμα του Σεπτεμβρίου 2015, πηγαίνοντας προς την Πλατεία Βικτωρίας, βρίσκομαι μπροστά σε ένα πλήθος προσφύγων που προσπαθούν να προστατευτούν από τη βροχή. Πρόκειται για πρόσφυγες από τη Λέσβο που εγκατέλειψαν τη δομή της Μόριας λόγω των άθλιων συνθηκών διαβίωσης εκεί και ήρθαν με δικά τους έξοδα στην Αθήνα, αναζητώντας τρόπους να συνεχίσουν το ταξίδι – ένας πληθυσμός που εναλλάσσεται μέσα στην εβδομάδα, καθώς κάποιοι καταφέρνουν να φύγουν προς τα σύνορα, ενώ άλλοι έρχονται στην Πλατεία. Κάποιες και κάποιοι έχουν καταφύγει στις αποβάθρες του σταθμού του ηλεκτρικού, άλλοι κάτω από τα μπαλκόνια των πολυκατοικιών και τις τέντες κλειστών καφέ. Ανάμεσά τους πολλές γυναίκες προσπαθούν στις αδύνατες αυτές συνθήκες διαβίωσης να διαμορφώσουν μια μικρογραφία κατοίκησης: να ταΐσουν και να φροντίσουν μωρά και μικρά παιδιά, να καθαρίσουν τον χώρο όπου τα παιδιά παίζουν και τα μωρά μπουσουλάνε, να βοηθήσουν ηλικιωμένα άτομα, να βρουν σκεπάσματα και τροφή για τις ίδιες και για τους άλλους. Η βία των συνθηκών συνυπάρχει με την αλληλεγγύη των ντόπιων που προσφέρουν τρόφιμα, φάρμακα, ρούχα, παπούτσια, παιχνίδια και κάνουν προσπάθειες για τη μεταφορά των προσφύγων μακριά από τη βροχή. Και μόνο

η σύντομη και τυχαία παρατήρηση αφηγείται μια άλλη πόλη, όπου τα καθιερωμένα ερευνητικά εργαλεία δεν επαρκούν για την κατανόησή της, ενώ οι έμφυλες συνδηλώσεις είναι περισσότερο από φανερές.

Πηγή: τυχαία παρατήρηση στο πεδίο

εικόνα 2: σχέσεις γειτονίας στην Κυψέλη, 2008

«[Με τη σπιτονοικοκυρά μου] έχουμε σχέσεις καθημερινές και δυο φορές τη μέρα[...] Είναι 83 χρονών. Να της πάμε την εφημερίδα, το φαγητό όταν παραγγέλνει απέξω, φούρνο, ψώνια [...] Έδωσε αυτό το σπίτι αντιπαροχή και όταν φτιάχτηκε μου λέει θέλεις να έρθεις; Τώρα βγαίνουμε, είναι το παράθυρό της απέναντι. Και μες στη νύχτα μπορεί κάτι να χρειαστεί [...] Να μαγειρεύω κάτι καλό, θα της πάω... [...] Θα πάρει αυτή κάτι απέξω που ξέρει ότι αρέσει στην κόρη μου - ξέρει ότι εγώ δεν τα μαγειρεύω - και παίρνει και θα πάρει και για τα παιδιά μου.»

(Έντα, 38 ετών το 2010 όταν συνομίλησε μαζί μου, από το Ελμπασάν της Αλβανίας, παντρεμένη, μητέρα δύο παιδιών, κατά καιρούς φιλοξενεί και φροντίζει αντίψια του άνδρα της)

«Ναι, ναι, κάθονται με τα παιδιά τους. Και να σου πω, μια κοπέλα που την είχα για δυο χρόνια τώρα εργάζεται σε νηπιαγωγείο, είναι παιδαγωγός [...] πάρα πολύ καλή, με δυο παιδάκια, να 'ρχεται, να πηγαίνει τα παιδιά της, να μιλάει [...] Ακόμη και τώρα έρχεται στο σπίτι μου, με τον καλύτερο τρόπο, να μου κάνει παρέα, να βοηθήσει, να δει αν θέλω κάτι. Εδώ γέννησε τα παιδιά της [...] είναι σαν εγγόνια μου.»

(Σοφία, περίπου 80 ετών το 2007, όταν έδωσε συνέντευξη, κάτοικος Κυψέλης από όταν γεννήθηκε)

Οι πολύπλευρες μεταβολές που εντοπίζονται στην Κυψέλη από τη δεκαετία 2010 συνδέονται με τις νέες μεταναστεύσεις μετά το 1989 και την εγκατάσταση εκεί, όπως και σε άλλες κεντρικές γειτονίες της Αθήνας, ενός σημαντικού αριθμού νοικοκυριών με μεταναστευτική προέλευση. Την περίοδο αυτή, οι επίσημοι σχεδιασμοί, όπως και ο λόγος των ΜΜΕ και πολλών ειδικών, έχουν ως πρόταγμα την επανακατοίκηση του κέντρου της πόλης. Όμως, κάτοικοι από αλλού κατοικούν ήδη μόνιμα στην πόλη και στο κέντρο της είκοσι και πλέον χρόνια, οι δε νεότεροι, όσες και όσοι γεννήθηκαν και/ή μεγάλωσαν στις γειτονίες

της Αθήνας, με άλλον τόπο δεν έχουν συνδεθεί. Η παρουσία και οι πρακτικές τους συνδέουν το τοπικό με το παγκόσμιο, την Κυψέλη, και κάθε γειτονιά, με έναν κόσμο διεθνικών μετακινήσεων και υπερτοπικών συναλλαγών. Και αναπόφευκτα θέτουν ερωτήματα συνύπαρξης και ένταξης σε ένα μεταβαλλόμενο εμείς, το οποίο, πέρα από θεωρητικό ερώτημα, αποτελεί ζήτημα καθημερινής εμπλοκής και εξοικείωσης με την ετερότητα και τις διαφορές. Απαιτεί επένδυση χρόνου και εργασίας, υλικής και συναισθηματικής, που προσφέρεται γενναϊόδωρα από «ντόπιες» και «ξένες» σε καταμερισμούς εργασίας μεταξύ γυναικών διαφορετικών ηλικιών και εθνοτήτων, στην κλίμακα του σπιτιού και της γειτονιάς. Στις πρακτικές αυτές εμπλέκονται σχέσεις δύναμης μεταξύ γυναικών (π.χ. ανάμεσα σε ντόπιες και μετανάστριες, νεότερες και πιο ηλικιωμένες, ιδιοκτήτριες και ενοικιάστριες), αλλά και μια αμοιβαιότητα που επενδύει τη γειτονία με σημασιοδοτήσεις και ποιότητες χαμένες από καιρό. Οι μικρές και επαναλαμβανόμενες πρακτικές φροντίδας μένουν συνήθως αθέατες στη συζήτηση για την πόλη, αλλά χτίζουν σχέσεις γειτονιάς και επιβίωσης σε συνθήκες ύφεσης και λιτότητας, έστω και αν, όχι σπάνια, αποσταθεροποιούνται από αυτές.

Πηγή: Βαΐου κ.ά. 2007· Βαΐου 2021

εικόνα 3: Πέραμα, στα μέσα της δεκαετίας 1970

«Σε μας τότε δεν υπήρχε ούτε καν πάγος. Αργότερα ήρθε ο πάγος για να μπορέσουμε να διατηρήσουμε τα τρόφιμα. Είχαμε στην αρχή ένα φανάρι, όπως το λέγαμε [...] Το νερό μας το έβαλαν αργότερα, επί δημαρχίας του Μιχάλη του Δημητριάδη, περίπου το 1974 και μετά. Μέχρι τότε μας το έφερνε ο νερουλάς μέσα σε βαρέλια ή σε δεξαμενές που είχαμε κάνει εμείς και τις γεμίσαμε. Είχε ένα προκαθορισμένο ωράριο και ημέρα συγκεκριμένη κι ερχότανε και μας έβαζε νερό [...] Στην αρχή βέβαια το κουβαλάγαμε το νερό. Ειδικά στα Ικαριώτικα, όταν πρωτοήρθα εγώ, το κουβαλάγαμε από τέρμα Αγίας Λαύρας και Καραϊσκάκη μέχρι το βουνό επάνω, σε ένα δρομάκι που οι ντενεκέδες που κρατούσαμε ακουμπάγαμε στις πέτρες.»

(Μαρία, 62 ετών το 2001 όταν συνομίλησε μαζί μου, λογίστρια, χήρα, μητέρα τριών ενήλικων παιδιών)

«Με τις λάμπες πετρελαίου να διαβάζουμε, να καθόμαστε. Το νερό το κουβαλάγαμε, οι μεγάλοι σε βαρέλια, οι μικροί σε σταμνιά. Μια αφάνταστη ταλαιπωρία, με δοχεία που πάντα έπρεπε να τα βάφουμε, να τα καθαρίζουμε για να μη μυρίζουνε, να μην είναι τοξικά [...] Και για να πλύνουμε, και για να ποτίσουμε τα λουλουδάκια, και για να πιούμε και για όλες τις ανάγκες που χρειαζότανε [...] Μετά μπήκαν κρουνοί χαμηλά και δεν μπορούσε να φτάσει και κάνανε... μπορούσε να πάει 500 μέτρα σωλήνες για να πάει το νερό στην Κολοκοτρώνη.»

(Στέλλα, 59 ετών το 2001 που συνομίλησε μαζί μου, ευκαιριακά φασονίστρια⁴, παντρεμένη με εργαζόμενο στη ναυπηγοεπισκευή, μητέρα δύο παιδιών που έχουν φύγει από το Πέραμα)

Το Πέραμα της δεκαετίας του 1970 αντιστοιχεί σε μια περίοδο κατά την οποία η αυθαίρετη εκτός σχεδίου δόμηση χαρακτηρίζει την επέκταση της πόλης και την πρόσβαση των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων στην κατοικία. Η κατοίκηση εκτός σχεδίου και το χτίσιμο μιας αστικής γειτονιάς έχουν πίσω τους έναν κόσμο βαριάς χειρωνακτικής εργασίας, αθέατης και απλήρωτης, γύρω από την οποία οριοθετούνται όνειρα και σχέδια για μια καλύτερη ζωή, αλλά και συγκροτούνται θηλυκότητες στις αλληλοτομίες της κοινωνικής τάξης και του φύλου. Η παραμονή στα παραπήγματα για να εμποδιστεί η κατεδάφισή τους όταν οι άνδρες λείπουν στη δουλειά, η δυναμική συμμετοχή στους αγώνες για νομιμοποίηση, η οργάνωση της καθημερινότητας σε πρόχειρες κατασκευές, χωρίς ηλεκτρικό, τρεχούμενο νερό ή τουαλέτα, οι προσπάθειες οικοδόμησης καλύτερου σπιτιού περιγράφουν συνθήκες που σφράγισαν γενιές γυναικών και μετέτρεψαν την απότομη πλαγιά σε αστική γειτονιά. Η δουλειά αυτή έκανε δυνατή την ανεμπόδιστη λειτουργία ενός ανδρικού κόσμου εργασίας στη Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη, όπου συγκροτήθηκαν αρρενωπότητες με επίκεντρο την αμειβόμενη, βαριά και απαιτητική εργασία στη ναυπηγοεπισκευή, τη δραστηριοποίηση στο συνδικάτο και την κοινωνικότητα στο καφενείο.

Πηγή: Βαΐου 2021

⁴ Φασονίστρια: εργαζόμενη με το κομμάτι, στο σπίτι ή σε μικρή βιοτεχνία, μέσω υπεργολαβιών από μικρές ή μεγαλύτερες επιχειρήσεις, συνήθως χωρίς ασφάλιση ούτε καταγραφή ως εργαζόμενη, με εποχικό φόρτο ή έλλειψη εργασίας (ανάλογα με τον κλάδο δραστηριότητας) και με μεγάλο βαθμό επισφάλειας (για μια συνοπτική παρουσίαση μιας ογκώδους βιβλιογραφίας βλ. Βαΐου και Χατζημιχάλης 1997/2003)

Οι τρεις πιο πάνω εικόνες, στις οποίες επανέρχομαι και στη συνέχεια, παραπέμπουν στο θέμα και την οπτική που προτείνει αυτό το κεφάλαιο: την μελέτη της πόλης και συγκεκριμένων περιοχών της μέσα από την αθέατη εργασία των γυναικών.

3. Από την οπτική της (έμφυλης) καθημερινής ζωής

Όπως έχουν υποστηρίξει, όχι τυχαία, πολλές φεμινίστριες ερευνήτριες, η καθημερινή ζωή, έννοια με μακριά ιστορία στη φιλοσοφία και τις κοινωνικές επιστήμες, συγκροτεί μια θεωρητική οπτική που επιτρέπει να δούμε τις γυναίκες (και άλλες έμφυλες υποκειμενικότητες) με όλες τις διαφορές και ανισότητες που περιλαμβάνει αυτή η κατηγορία φύλου (βλ. πχ. Smith 1987· Eyles 1989· Felski 2000· Βρυχέα-Χαϊδοπούλου 2014). Μπορούμε επίσης να εκτιμήσουμε τον όγκο της αθέατης εργασίας τους, μέσα από την οποία συγκροτούνται βιώσιμες καθημερινότητες στην πόλη και σε επιμέρους περιοχές μέσα σ' αυτήν (μεταξύ πολλών, βλ. Gardiner 2000· McLafferty και Preston 2010· Λυκογιάννη 2021). Σε αντίθεση με επεξεργασίες που επιμένουν στη ρευστότητα του χώρου και την κινητικότητα ως κύριες παραμέτρους στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, η φεμινιστική έρευνα αναδεικνύει πόσο συνδεδεμένες με το καθημερινό είναι οι ζωές των πολλών και πόσο συναρτώνται με – και καθορίζονται από – τον τόπο (Peake 1997· Massey κ.ά. 1999) και τις διασυνδέσεις τοπικού και παγκόσμιου.

Στις τρεις εικόνες από την Αθήνα είναι φανερές οι συνδέσεις τοπικού και παγκόσμιου στις μόνιμες και εφήμερες καθημερινότητες παλιών και νέων κατοίκων. Οι διαδρομές των προσφύγων από το Αφγανιστάν και άλλες χώρες, στην Πόλη και τη Λέσβο και από εκεί στην Πλατεία Βικτωρίας της Αθήνας αποτελούν μέρος της σχέσης τοπικού/παγκόσμιου. Όπως αντίστοιχα και οι διαδρομές και τα σημάδια εγκατάστασης όσων παλιότερα εγκαταστάθηκαν στην Κυψέλη (μαγαζιά, εξειδικευμένες υπηρεσίες, συνθήθειες και χρήσεις του δημόσιου χώρου, ομιλίες και μουσικές, μαγειρέματα και μυρωδιές, κλπ). Επίσης μέρος αυτής της σχέσης είναι και οι μεταβαλλόμενες τύχες του Περάματος σε συνάρτηση με τις ανακατατάξεις στη ναυπηγοεπισκευή και τους κανόνες που διέπουν τη διεθνή γεωγραφία της – και τις τύχες των γυναικών που «έχτισαν» τη γειτονιά.

Στην πλούσια βιβλιογραφία για την καθημερινή ζωή έχει ιδιαίτερη θέση η δουλειά του Ανρί Λεφέβρ (Henri Lefebvre), ο οποίος συνδέει το καθημερινό [le quotidien] με τον χώρο και την πολλαπλότητα της ζωής στην πόλη (βλ. μεταξύ

πολλών Lefebvre 1946, 1962, 1968, 1981· Lefebvre και Régulier 1992). Ο Λεφέβρ, συμμετέχοντας στη σχετική συζήτηση, επεξεργάζεται το καθημερινό ως όρο κριτικό, που επιδιώκει να υπερβεί την ταύτιση της καθημερινής ζωής με τη ρουτίνα, τις επαναλαμβανόμενες πρακτικές, τις προσαρμογές και συναινέσεις, και να αναδείξει συγκρούσεις που κινητοποιούν υπερβάσεις της αλλοτρίωσης μέσα στην ίδια την καθημερινή ζωή στον καπιταλισμό. Όσο κι αν αυτές οι υπερβάσεις είναι στιγμιαίες και αποσπασματικές, περιέχουν τον σπόρο για μια μη αλλοτριωμένη ζωή, τη δυνατότητα ατομικής και συλλογικής χειραφέτησης. Προτείνει, λοιπόν, να δούμε την καθημερινή ζωή μέσα από ένα δίπτυχο που περιλαμβάνει τη μιζέρια αλλά και τη δύναμη του καθημερινού, όπως συγκροτούνται και αποτυπώνονται στον (αστικό) χώρο: από τη μια μεριά τις ανιαρές δουλειές, τις προσβολές, την αγωνία για την κάλυψη αναγκών και από την άλλη τη σύμπτωση ανάγκης και ικανοποίησης, το εξαιρετικό μέσα στο συνηθισμένο, την αίσθηση εκπλήρωσης (για μια πιο αναλυτική συζήτηση, βλ. Βαΐου 2000· Βαΐου και Χατζημιχάλης 2012, κεφ. 2).

Η προσέγγιση της πόλης από μια τέτοια οπτική οδηγεί σε ριζικά διαφορετικές επεξεργασίες και ερμηνείες, όπου προσλαμβάνουν ερευνητικό ενδιαφέρον και θεωρητική αξία όχι μόνο παγκόσμιες διαδικασίες και «μεγάλα» γεγονότα, αλλά και όλες εκείνες οι λεπτομέρειες της καθημερινότητας – λεπτομέρειες που συνήθως θεωρούνται ταπεινές, επαναλαμβανόμενες, δεδομένες και, σε κάθε περίπτωση, ασήμαντες για τη συγκρότηση θεωρητικών διατυπώσεων και ερμηνευτικών πλαισίων. Πρόκειται για όλες εκείνες τις «απειροελάχιστες διαδικασίες που δεν ευνοήθηκαν από την ιστορία και ωστόσο ασκούν αναρίθμητες δραστηριότητες ανάμεσα στους βρόχους των θεσπισμένων τεχνολογιών», όπως υποστηρίζει από μια διαφορετική οπτική ο Μισέλ ντε Σερτώ (de Certeau) (2010, σ. 169), αλλά και η Τερέζα ντε Λαουρέτις (Teresa de Lauretis 1987), όταν αναφέρεται στις πρακτικές της καθημερινής ζωής που επιτρέπουν την αυτοδιάθεση και τη χειραφέτηση. Οι κοινότοπες και συνηθισμένες πρακτικές, εννοιολογήσεις και χώροι που συγκροτούν το καθημερινό συμβάλλουν στην αξιολόγηση πλευρών της ζωής στην πόλη που ολισθαίνουν στην αφάνεια. Συμβάλλουν, ακόμη, στην κατανόηση των τρόπων με τους οποίους συγκροτούνται έμφυλες ιεραρχίες μεταξύ ανδρών και γυναικών, γυναικών και γυναικών, ντόπιων και μεταναστριών, εργοδοτών και εργαζόμενων – και βέβαια αλληλοτομιών των παραπάνω (Dyck 2005), όπως υποδηλώνουν και οι τρεις εικόνες από την Αθήνα.

4. Για την αθέατη εργασία

Η εστίαση στην αθέατη εργασία των γυναικών εντάσσεται στο πλαίσιο μιας προσέγγισης του χώρου από την πλευρά του κόσμου της εργασίας, ως εναλλακτικό σημείο θέασης για την κατανόηση της οργάνωσης του χώρου και των ιδιαιτεροτήτων κάθε τόπου (Βαΐου και Χατζημιχάλης 1997/2003). Ανοίγει ένα ακόμη σημαντικό πεδίο διεύρυνσης του ορισμού της εργασίας, συμπεριλαμβάνοντας μορφές που τυπικά θεωρούνται «εκτός αγοράς» – και κατά συνέπεια εκτός συζήτησης. Η μετάθεση του ενδιαφέροντος δεν σημαίνει υποτίμηση της αμειβόμενης εργασίας και της παραγωγής ή των τρόπων με τους οποίους το κεφάλαιο επενδύει και παράγει (αστικό) χώρο.

Η διαφορετική οπτική γωνία επιδιώκει να δώσει ορατότητα και αναλυτική βαρύτητα σε ταπεινές και επαναλαμβανόμενες δραστηριότητες και πρακτικές, όπως το καθάρισμα, τα ψώνια, το μαγείρεμα, η φροντίδα των παιδιών, των ηλικιωμένων και των ανήμπορων, η ανάπτυξη και διατήρηση κοινωνικών δεσμών και σύνδεσης με τον τόπο, η προσφορά συναισθηματικής και υλικής στήριξης – δραστηριότητες και πρακτικές που είναι αναγκαίες για τη συγκρότηση της πόλης και μιας βιώσιμης καθημερινότητας. Κάτι τέτοιο εικονογραφεί με σαφήνεια η αθέατη και βαριά χειρωνακτική εργασία των γυναικών που συνέβαλε στο «χτίσιμο» του Περάματος ως αστικής γειτονιάς ή η οικοδόμηση σχέσεων αλληλοβοήθειας και γειτονίας που διαμόρφωσαν την πολυεθνική πλέον Κυψέλη. Για την πραγματοποίηση κέρδους και τη συνέχεια των κύκλων επένδυσης, η καπιταλιστική οικονομία εκμεταλλεύεται χωρίς κόστος (*free rides*/λαθρεπιβαίνει, κατά τη διατύπωση της Νάνσυ Φρέιζερ (Nancy Fraser 2016, σελ. 101-102) «δραστηριότητες παροχής φροντίδας που παράγουν και διατηρούν τους κοινωνικούς δεσμούς, αν και δεν αποδίδει σ' αυτές τις δραστηριότητες χρηματική αξία και τις αντιμετωπίζει σαν να ήταν δωρεάν». Την ίδια αυτή εργασία εκμεταλλεύονται χωρίς κόστος και οι άνδρες, σε έναν κόσμο που θεωρεί τη φροντίδα γυναικεία υπόθεση.

Οι χρόνοι και οι χώροι της οικιακής εργασίας και φροντίδας έχουν απασχολήσει τη φεμινιστική έρευνα από τη δεκαετία του 1970 ως ερμηνευτική παράμετρος των έμφυλων ανισοτήτων (βλ., μεταξύ πολλών, Gavron 1966· Lopata 1971· Oakley 1974· Gardiner 1975· Kergoat 1982). Η αναγνώριση της οικιακής εργασίας και φροντίδας ως *πραγματικής εργασίας* και απαραίτητης συμβολής στην κοινωνική αναπαραγωγή απασχολεί τόσο τη φεμινιστική έρευνα όσο και σημαντικό μέρος του φεμινιστικού κινήματος, παράλληλα με τη διεκδίκηση ενός ισότιμου καταμερισμού μέσα

στην οικογένεια⁵. Μεγάλο μέρος της συζήτησης αυτής συνομιλεί με την ογκώδη φεμινιστική έρευνα και βιβλιογραφία που παράγεται σε πολλές χώρες και γλώσσες για την ένταξη των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία (βλ. μεταξύ πολλών Game και Pringle 1983· Barrère-Maurisson 1984· Maruani 2008/2005, ιδιαίτερα μέρος IV). Εστιάζεται έτσι στους τρόπους με τους οποίους η οικιακή εργασία και φροντίδα περιορίζει την πρόσβαση των γυναικών στην αμειβόμενη εργασία, το είδος απασχόλησης που τους επιτρέπει να αναλάβουν, τον γεωγραφικό χώρο στον οποίο μπορούν να κινηθούν (κυρίως τη χρονοαπόσταση μεταξύ κατοικίας και τόπων δουλειάς) και τον χρόνο που μπορούν να αφιερώσουν στη διάρκεια μιας μέρας αλλά και μιας ζωής, στην αμειβόμενη εργασία – με αποτέλεσμα να συμμετέχουν με δυσμενείς όρους σε αυτή. Υπογραμμίζεται η διαφορετική σχέση των γυναικών με την εργασία σε όλες τις εκδοχές της και, κυρίως, στους συνδυασμούς τους, όπου διαμορφώνονται ποικίλα πεδία συγκρότησης και επιτέλεσης του φύλου *ανάμεσα σε δύο κόσμους* (για μια εκτενέστερη συζήτηση, βλ. Βαΐου και Στρατηγάκη 1989).

Η συζήτηση για την οικιακή εργασία και φροντίδα και οι τύχες των νοικοκυρών πέφτουν σε μερική τουλάχιστον ανυποληψία μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980, καθώς άλλα ζητήματα έρχονται στο επίκεντρο των φεμινιστικών προβληματισμών και θεωρητικών αναζητήσεων. Επανερχονται με νέους όρους, κυρίως μέσα από τις μεταναστευτικές σπουδές, καθώς η οικιακή εργασία και φροντίδα γίνεται «πραγματική», δηλαδή αμειβόμενη, εργασία για χιλιάδες γυναίκες που αναζητούν καλύτερες τύχες στον παγκόσμιο Βορρά (Mattingly 2001· Ehrenreich και Hochschild 2003· Pratt και Yeoh 2003). Οι συνθήκες ακραίας συχνά εκμετάλλευσης των μεταναστριών στις παγκόσμιες αλυσίδες φροντίδας, όπως και σε περιφερειακά και τοπικά συμφραζόμενα, το έλλειμμα φροντίδας στις χώρες υποδοχής και προέλευσης, η φροντίδα από απόσταση αποτελούν νέα πεδία έρευνας. Η έρευνα από την οποία αντλεί η εικόνα 2 από την Κυψέλη είναι μέρος αυτής της στροφής. Η αποκλειστική όμως έμφαση στις συνθήκες αμειβόμενης εργασίας των μεταναστριών και η – μάλλον άκαρπη – εμμονή στον όρο *οικιακές εργάτριες* αφήνουν εκτός συζήτησης την διόλου ασήμαντη εμπλοκή των ντόπιων γυναικών στην απλήρωτη οικιακή εργασία και φροντίδα, εμφανίζοντάς τις μόνο ως *εργοδότες* και παραβλέποντας πως οι ανάγκες για φροντίδα δεν εξαντλούνται σε μία μέρα την εβδομάδα.

⁵ Ο μισθός της νοικοκυράς ως μέσο αναγνώρισης και η διαμάχη των μαρξιστών, όπως αυτή αποτυπώνεται στη συζήτηση για την οικιακή εργασία [domestic labour debate] τη δεκαετία 1970, είναι χαρακτηριστικά των προβληματισμών της περιόδου. Στην Ελλάδα, ο Σύλλογος Ελληνίδας Νοικοκυράς προώθησε την ιδέα αυτή, με μικρή όμως απήχηση, τόσο στον φεμινιστικό χώρο όσο και ευρύτερα.

Αν και οι δραστηριότητες που συνθέτουν την οικιακή εργασία και φροντίδα παραμένουν διαχρονικά σημαντικές, οι τρόποι με τους οποίους επιτελούνται μεταβάλλονται, μέσα σε ένα σύνθετο πλέγμα οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων και τεχνολογικών εξελίξεων. Στην πορεία αυτή, το περιεχόμενο και η οργάνωση της οικιακής εργασίας και φροντίδας μεταλλάσσεται μέσα από διαδικασίες που συνεχώς επαναπροσδιορίζουν τα όρια μεταξύ οικογένειας, κράτους και αγοράς σε συγκεκριμένα κάθε φορά συμφραζόμενα. Παραδείγματα εδώ αποτελούν η ανάληψη μέρους της φροντίδας από το κράτος πρόνοιας στα χρόνια και τους τόπους ανάπτυξής του, η αντικατάσταση της κατασκευής από την αγορά αγαθών (π.χ. ρούχα, τροφή), η αλλαγή διαφόρων εργασιών με τη μαζική χρήση ηλεκτρικών και άλλων συσκευών (π.χ. πλύσιμο, καθάρισμα, παραγγελία έτοιμου φαγητού, διαδικτυακές αγορές). Επίσης, η εξασφάλιση μέσω της αγοράς εξατομικευμένης φροντίδας και οικιακής εργασίας από τα υψηλά κυρίως εισοδήματα, η εξωτερίκευση στους καταναλωτές δουλειών που αυξάνουν την απλήρωτη οικιακή εργασία (π.χ. συναρμολόγηση επίπλων και συσκευών, οργάνωση ταξιδιών, τραπεζικές συναλλαγές) και πολλά ακόμη (Στρατηγάκη 2007, κεφ. 3· Huws 2019). Αν και οι δουλειές που συνθέτουν την οικιακή εργασία και φροντίδα γίνονται λιγότερο βαριές, οι μεταβολές στα πρότυπα υγιεινής, καθαριότητας, φροντίδας των παιδιών κλπ. κρατούν σχεδόν σταθερό τον χρόνο που απαιτείται για την επιτέλεσή τους. Σταθεροί παραμένουν και οι άνισοι καταμερισμοί εργασίας, όπως και η απαξίωση δεξιοτήτων που θεωρούνται *γυναικείες* (βλ. και Sarkis και Matos 2020). Επιπλέον, πολλές δουλειές μετατοπίζονται εντός/εκτός οικονομικής ορατότητας και αντίστοιχα καταγράφονται ή όχι από τις στατιστικές της εργασίας.

Η εικόνα 4 που ακολουθεί συνοψίζει μεταβολές, διαφοροποιήσεις και σταθερές στο περιεχόμενο και την επιτέλεση της οικιακής εργασίας και φροντίδας.

εικόνα 4: κοιτάζοντας την πόλη με τα χέρια στο νεροχύτη

Παρά τις αλλαγές στο πέρασμα του χρόνου, τις γεωγραφικές διαφοροποιήσεις και τη χρήση συσκευών και τεχνολογιών, ορισμένα χαρακτηριστικά που συνδέονται με το έμφυλο αποτύπωμα της οικιακής εργασίας και φροντίδας παραμένουν σταθερά:

- ταυτίζεται με τις γυναίκες, οι οποίες επιτελούν το μεγαλύτερο μέρος της, και με το σπίτι, έναν χώρο γεμάτο κοινωνικές σημασιοδοτήσεις για τον αναμενόμενο ρόλο της γυναίκας, θεωρείται μη εργασία και υποτιμάται συστηματικά και διαχρονικά.

- ο όρος *νοικοκυρά* (χωρίς ανάλογο στο αρσενικό) δεν περιγράφει συγκεκριμένες γυναίκες, αλλά μια κοινωνική κατηγορία το περιεχόμενο της οποίας διαφοροποιείται στον χρόνο, τον χώρο και μεταξύ κοινωνικών τάξεων και ομάδων.
- η απόγνωση των νοικοκυρών στο σπίτι, σε απομονωμένα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας στην περιφέρεια των πόλεων και σε γειτονίες όπου το πέρασμα του ταχυδρόμου είναι το γεγονός της ημέρας, αποτελεί την αθέατη όψη της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης στην Ευρώπη (δυτική και ανατολική), προϋπόθεση και τίμημα της επιτυχίας των σχετικών προγραμμάτων.
- στον ευρωπαϊκό Νότο, και στις ελληνικές πόλεις, ένας υποτιμημένος αλλά μεγάλος όγκος αθέατης εργασίας μετέτρεψε τις περιοχές αυθαίρετης εκτός σχεδίου δόμησης στον περιαστικό χώρο σε αστικές γειτονίες, υπονομεύοντας τις όποιες προσωπικές επιδιώξεις των γυναικών που επιφορτίστηκαν με αυτήν.
- η ανάληψη μέρους της φροντίδας από το κράτος ή η μετάθεσή της στην αγορά σπάνια απαλλάσσει συνολικά τις νοικοκυρές από τα καθήκοντά τους.
- η επιτέλεση της οικιακής εργασίας αναφέρεται σε μια αλληλουχία χωρικών κλιμάκων, από τα ενσώματα υποκείμενα, το σπίτι και την οικογένεια μέχρι τη γειτονιά, την πόλη και τις παγκόσμιες αλυσίδες φροντίδας που συνδέονται με τις νέες μεταναστεύσεις.

Το παράθυρο πάνω από τον νεροχύτη, χαρακτηριστικό του σχεδιασμού κατοικιών διαφόρων τύπων, είναι μεταφορά αλλά και υλική συνθήκη περιορισμών και αποκλεισμών. Ας θυμηθούμε, μάλιστα, ότι ο νεροχύτης της αθηναϊκής πολυκατοικίας βλέπει κατά κανόνα σε φωταγωγό ή στον ακάλυπτο!⁶

πηγή: Βαΐου 2021

---

⁶ βλ. Gavron 1966· Oakley 1974· Ehrenreich και Hochchild 2003· Στρατηγάκη 2007· Tkach και Hrzjenjak 2016· Huws 2019· Καραμεσίνη και Συμεωνάκη 2019.

5. Τα εργαλεία της έρευνας στην πόλη

Η μελέτη της πόλης, και της δικής μας πόλης, με επίκεντρο την αθέατη εργασία των (διαφορετικών ομάδων) γυναικών αποκαλύπτει πλευρές και διαδικασίες που συνήθως ολισθαίνουν στην αφάνεια μέσα σε έναν λόγο για την πόλη ο οποίος εστιάζει στις «μεγάλες εικόνες» και τις παγκόσμιες ερμηνείες. Όμως, δεν αποτελεί απλά προσθήκη, σε όσα ήδη γνωρίζουμε ή συμπλήρωση από εκείνες που επισημαίνονται καμιά φορά, αλλά αφήνονται για διερεύνηση από κάποιαν άλλη κάποτε άλλοτε. Αποτελεί μια διαφορετική οπτική που θέτει ζητήματα σε τρία τουλάχιστον επίπεδα: μεθοδολογίας, θέσης/τοποθέτησης και ερωτημάτων (βλ. και Haraway 1988· Harding 1987· Massey 1999). Τι είδους ερωτήματα μπορούν να τεθούν και να διερευνηθούν; Τι μετράει ως τεκμήριο ή/και ως επιστημονική «αλήθεια»; Από ποια θέση/τοποθέτηση [standpoint] τίθενται ερωτήματα και επιλέγονται τρόποι για τη διερεύνησή τους; Τέτοια και άλλα ζητήματα συνδέουν θεωρητικές διατυπώσεις και πρακτικές έρευνας με τις αναζητήσεις του φεμινισμού, αλλά και επαναπροσδιορίζουν τις προτεραιότητες και το περιεχόμενο της έρευνας για την πόλη.

Είναι μάλλον περιττό να υπογραμμίσω πως τα στοιχεία για την αθέατη εργασία των γυναικών είναι δυσεύρετα και οι καθιερωμένες μέθοδοι – στατιστικής κυρίως – καταγραφής πολύ λίγο αποτυπώνουν τον όγκο και τη σημασία της, ιδιαίτερα σε κλίμακες ανάλυσης που είναι σημαντικές για τη μελέτη της πόλης και των πολλαπλών καθημερινοτήτων που αναπτύσσονται εκεί. Όπως επισημαίνει η Μαρία Καραμεσίνη (2020), το 2013 το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (ILO) υιοθέτησε έναν ευρύ ορισμό της εργασίας στον οποίο πρόσθεσε την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών για ίδια χρήση ή με εθελοντική εργασία στο πλαίσιο του νοικοκυριού, περιλαμβάνοντας με τον τρόπο αυτό την απλήρωτη οικιακή εργασία και φροντίδα. Ο νέος ορισμός υιοθετήθηκε από τον ΟΗΕ το 2018 και περιλήφθηκε στο νέο Σύστημα Εθνικών Λογαριασμών του Οργανισμού και στη Διεθνή Ταξινόμηση Δραστηριοτήτων για τις Στατιστικές Χρήσης του Χρόνου. Έρευνες Χρήσης Χρόνου (EXX, Time Use Surveys) διεξάγονται συστηματικά από το 1995 σε 75 χώρες του κόσμου, όμως στην Ελλάδα έχει πραγματοποιηθεί από την ΕΛΣΤΑΤ μόνο μία, το 2014 σε σύνολο χώρας (Καραμεσίνη 2020, κεφ. 10 και 11). Έτσι, προφανώς δεν μπορεί να παρακολουθησει κανείς την εξέλιξη διαχρονικά ούτε και σε κλίμακες πέρα από την εθνική. Για την αποτίμηση της αθέατης εργασίας των γυναικών και της συμβολής της στη συγκρότηση της πόλης είναι, λοιπόν, αναγκαία τόσο η στατιστική καταγραφή μέσω EXX σε κατάλληλες κλίμακες, όσο και η ανάπτυξη ποιοτικών μεθόδων, όπως

οι βιογραφικές συνεντεύξεις, οι ομάδες εστιασμένης συζήτησης [focus groups], η συμμετοχική παρατήρηση κλπ. Οι ποιοτικές μέθοδοι φέρνουν στο πεδίο της δημόσιας συζήτησης και ορατότητας, αλλά και στον έλεγχο ενός φεμινιστικού λόγου (Ιγγλέση 2001), ζητήματα που έχουν σημασία για τις διαφορετικές γυναίκες οι οποίες επιτελούν την αναγκαία, αν και αθέατη, εργασία και επινοούν τεχνολογικές επιβιώσεις για τις ίδιες και τους άλλους.

Οι αφηγήσεις γυναικών, με τις οποίες συνομιλώ τέσσερις δεκαετίες τώρα στο πλαίσιο της δουλειάς μου για την Αθήνα, (υποστηρίζω ότι) δεν αποτελούν μια ιδιόμορφη λεπτομέρεια· αποτελούν ένα σημείο εισόδου σε πεδία γνώσης/δύναμης μέσα στα οποία διαμορφώνεται η ζωή των κατοίκων της πόλης. Οι συνηθισμένες γυναίκες που επιτελούν την αθέατη εργασία φροντίδας αναγνωρίζονται ως φορείς γνώσης και, σε πείσμα ενός κυρίαρχου λόγου για την πόλη, συγκροτούν αστικότητες και δίνουν νόημα σε καθημερινές πρακτικές που θεωρούνται αυτονόητες, και άρα ανάξιες θεωρητικής διαπραγμάτευσης (βλ. για παράδειγμα Dyck και McLaren 2004). Συμβάλλουν έτσι στην προσγείωση των «μεγάλων εικόνων» και των παγκόσμιων ερμηνειών στη συνθετότητα της καθημερινής ζωής, των εμπειριών και των αγώνων που συγκροτούν την πόλη και τις γειτονιές της και τήν μετατρέπουν σε χώρο ζωής.

Η επιλογή αυτής της (χωρικής) κλίμακας, δηλαδή των σωμάτων που εμπλέκονται στο «χτίσιμο» της πόλης, συνδέεται πολλαπλά με όλες τις άλλες κλίμακες, από το σώμα μέχρι το παγκόσμιο, και αποκαλύπτει περιοχές γνώσης που αλλιώς θα παρέμεναν στο σκοτάδι. Η αλλαγή εστίασης δεν σημαίνει μεγέθυνση ή σμίκρυνση του αντικειμένου έρευνας, σημαίνει αλλαγή οπτικής. Τα θραύσματα εμπειριών που κάθε πληροφορήτρια επιλέγει να αποκαλύψει, όπως και όσα κάθε ερευνήτρια είναι σε θέση να «διαβάσει» στη συγκεκριμένη κάθε φορά συγκυρία, επιτρέπουν να τεθούν μικρά και μεγάλα ερωτήματα για τη ζωή στην πόλη, για την πόλη ως τόπο ζωής. Πρακτικές, αισθήματα, αποφάσεις, σημεία καμπής αποκτούν εκ των υστέρων σημασίες, και σε κάθε περίπτωση συναρτώνται με τον τόπο και το χώρο κατά την οργάνωση της αφήγησης. Από την άποψη αυτή, οι αφηγήσεις παράγουν διαφορετική γνώση για την πόλη, αναδεικνύοντας διαδικασίες και πρακτικές διαπραγμάτευσης, ανάληψη ρίσκου και πειραματισμούς, προσαρμογές και ανατροπές οι οποίες αποκαλύπτουν διαφορετικές λογικές και πολλαπλές κουλτούρες στη συγκρότηση του αστικού χώρου.

Υστερόγραφο

Το κείμενο αυτό απόκτησε την τελική μορφή του ενώ η τηλεόραση και τα κοινωνικά δίκτυα κατακλύζονται από εικόνες καταστροφής από τη Γάζα και άλλες πόλεις της περιοχής, όπου η καθημερινή ζωή έχει πλήρως ανατραπεί και οι προοπτικές ανασυγκρότησης φαντάζουν αδύνατες. Μέσα στα χαλάσματα, συχνά αναδύονται φιγούρες γυναικών που προσπαθούν αν φροντίσουν ένα τρομοκρατημένο παιδί, ή έναν ηλικιωμένο... Όσα ξέρουμε για τις πόλεις έχουν θαφτεί στα ερείπια των κατεστραμμένων πόλεων και οικισμών. Είναι ανάγκη να σκεφτούμε άλλους τρόπους και άλλα εργαλεία κατανόησης και ερμηνείας, όμως παραμένει πάντα η (ανάγκη για) φροντίδα στις ακραίες συνθήκες απώλειας και καταστροφής.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Βαΐου, Ντ. (2000), «Πόλη και πολίτες. Η καθημερινή ζωή και το “δικαίωμα στην πόλη”», στο Μ. Μοδινός και Η. Ευθυμιόπουλος (επιμ.), *Η βιώσιμη πόλη*, Αθήνα: εκδ. Στοχαστής και ΔΙΠΕ, σελ. 204-216.
- Βαΐου, Ντ. (2021), *Η αθέατη εργασία των γυναικών στη συγκρότηση της πόλης. Όψεις της Αθήνας μετά τη μεταπολίτευση*, Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Βαΐου, Ντ., Μπαχαροπούλου, Α., Τούντα, Φ. κ.ά. (2007), *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη: Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονίες της Αθήνας*, Αθήνα: εκδ. L-Press και ΕΜΠ (<https://docplayer.gr/2164522-Diaplekomenes-kathimerinotites-kai-horokoinonikes-metavoles-stin-poli-metanastries-kai-ntopies-stis-geitonies-tis-athinas.html>).
- Βαΐου, Ντ. και Στρατηγάκη, Μ. (επιμ.) (1989), «Η εργασία των γυναικών: ανάμεσα σε δύο κόσμους», αφιέρωμα στο περιοδικό *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 40, σελ. 15-105 (με άρθρα των Γ. Κραββαρίτου, Μ. Στρατηγάκη, Ε. Παυλίδου, Ξ. Πετρινώτη, Α. Δήμου, Χ. Συμεωνίδου, Τζ. Καβουνίδη, Ντ. Βαΐου, Ε. Ιακώβου-Παπαγαρουφάλη και βιβλιοπαρουσιάσεις).
- Βαΐου, Ντ. και Χατζημιχάλης, Κ. (1997/2003), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα: εκδ. Εξάντας.
- Βαΐου, Ντ. και Χατζημιχάλης, Κ. (2012), *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*, Αθήνα: εκδ. νήσος και Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς.
- Barrère-Maurisson, M.A. κ.ά. (1984), *Le sexe du travail. Structures familiales et système productif*, Γκρενόμπλ: εκδ. Presses Universitaires de Grenoble.

- Bondi, L. και Rose, D. (2003), «Constructing gender, constructing the urban: a review of Anglo-American feminist geography», *Gender, Place and Culture*, τ. 10, τχ.3, σελ. 229-245.
- Βρυχέα-Χαϊδοπούλου, Μ. (2014), *Για τη σημασία της καθημερινότητας*, Αθήνα: εκδ. νήσος.
- De Lauretis, T. (1987), *Technologies of Gender: Essays in Theory, Film and Fiction*, Μπλούμινγκτον: εκδ. Indiana University Press.
- Ντε Σερωτώ, Μ. (2010), *Επινοώντας την καθημερινή ζωή. Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, Αθήνα: Σμίλη [γαλλ. έκδ.: M. de Certeau (1980), *L'invention du quotidien. Arts de faire*, Παρίσι: εκδ. Gallimard].
- Dyck, I. (2005), «Feminist geography, the “everyday” and the local-global relations: Hidden spaces of place-making», *The Canadian Geographer*, τ. 49, τχ. 3, σελ. 233-243.
- Dyck, I. και MacLaren, A.T. (2004), «Telling it like it is... Gender, place and multiculturalism in immigrant women's settlement narratives», *Gender, Place and Culture*, τ. 11, τχ. 4, σελ. 513-534.
- Ehrenreich, Β. και Hochschild, A.R. (επιμ.) (2003), *Global Woman. Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*, Λονδίνο: εκδ. Granta Books.
- Eyles, J. (1989), «The geography of everyday life», στο Derek Gregory και Rex Walford (επιμ.), *Horizons in Human Geography*, Λονδίνο: εκδ. Macmillan, σελ. 102-117.
- Felski, R. (2000), «The invention of everyday life», κεφ.3 στο *Doing Time: Feminist Theory and Postmodern Culture*, Νέα Υόρκη: εκδ. NYU Press, σελ. 77-98.
- Fraser, N. (2016), «Contradictions of capital and care», *New Left Review*, τ. 100, σελ. 99-117.
- Game, A. και Pringle, R. (1983), *Gender at Work*, Σύδνεϋ: εκδ. Allen and Unwin.
- Gardiner, J. (1975), «Women's domestic labour», *New Left Review*, τ. 89, σελ. 47-58.
- Gardiner, M. (2000), *Critiques of Everyday Life*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: εκδ. Routledge.
- Gavron, H., (1966), *The Captive Wife. Conflicts of Housebound Mothers*, Λονδίνο: εκδ. Routledge and Kegan Paul.
- Haraway, D. (1988), «Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective», *Feminist Studies*, τ. 14, τχ. 3, σελ. 575-599.
- Harding, S. (1987), «Introduction: Is there a feminist method?», στο S. Harding (επιμ.) *Feminism and Methodology*, Μπλούμινγκτον και Ινδιανάπολις: εκδ. Indiana University Press και Μίλτον Κέυνς: εκδ. Open University Press, σελ. 1-14.
- Huws, U. (2019), «The hassle of housework: digitalisation and the commodification of domestic work», *Feminist Review*, τ. 123, σελ. 8-23.
- Ιγγλέση, Χ. (2001), *Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα: σκιαγράφηση μιας αμφίθυμης σχέσης*, Αθήνα: εκδ. Οδυσσέας.
- Καραμεσίνη, Μ. (2020), *Γυναίκες, φύλο και εργασία στην Ελλάδα*, Αθήνα: εκδ. νήσος.

- Καραμεσίνη, Μ. και Συμεωνάκη, Μ. (επιμ.) (2019), *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα. Γένεση, εξέλιξη και αποτίμηση μιας πολιτικής*, Αθήνα: εκδ. νήσος.
- Kergoat, D. (1982), *Les ouvrières*, Παρίσι: εκδ. Le Sycomore.
- Lefebvre, H. (1946), *Critique de la vie quotidienne I: Introduction*, Παρίσι: εκδ. Grasset.
- (1962), *Critique de la vie quotidienne II: Fondements d'une sociologie de la quotidienneté*, Παρίσι: εκδ. L'Arche.
- (1968), *La vie quotidienne dans le monde moderne*, Παρίσι: εκδ. Gallimard [ελλ. έκδ.: Α. Λεφέβρ (1970), *Η καθημερινή ζωή στον σύγχρονο κόσμο*, μτφρ. Δ. Μυλωνάκη, Αθήνα: εκδ. Ράππας].
- (1981), *Critique de la vie quotidienne III: De la modernité au modernisme. Pour une métaphilosophie du quotidien*, Παρίσι: εκδ. L'Arche.
- Lefebvre, H. 1992 (με την Catherine Régulier), *Eléments de Rythmanalyse. Introduction à la connaissance des rythmes*, Παρίσι: εκδ. Syllepse [στα αγγλικά: «Elements of Rhythmanalysis», στο E.Kofman και E. Lebas (επιμ.) (1986) *Writings on Cities*, Οξφόρδη: εκδ. Blackwell, σελ. 219-240].
- Lopata, H. (1971), *Occupation Housewife*, Νέα Υόρκη: εκδ. Oxford University Press.
- Λυκογιάννη, Ρ. (2021), *Έμφυλες καθημερινότητες στις γειτονίες της Αθήνας. Το παράδειγμα της γειτονιάς των Πετραλώνων*, Αθήνα: εκδ. νήσος.
- Maruani, M. (επιμ.) (2008/2005), *Γυναίκες, Φύλο, Κοινωνίες. Τι γνωρίζουμε σήμερα*, Αθήνα: εκδ. Μεταίχμιο [γαλλική έκδοση: M. Maruani (2005) *Femmes, genre et sociétés. L'état de savoirs*, Παρίσι: εκδ. La Découverte].
- Massey, D. (1999), *Power Geometries and the Politics of Space-Time*, Χαϊδελβέργη: εκδ. University of Heidelberg (Hettner-Lecture 1998).
- (2005), *For Space*, Λονδίνο: εκδ. Sage.
- Massey, D., Allen, J. και Pile, S. (επιμ.) (1999), *City Worlds*, Λονδίνο: εκδ. Routledge in association with the Open University.
- Mattingly, D. (2001), «The home and the world: domestic service and international networks of caring», *Annals of the Association of American Geographers*, τ. 29, τχ. 2, σελ. 370-386.
- McLafferty S. και Preston, V. (2010), «Quotidian geographies: Placing feminism», *Gender, Place and Culture*, τ. 17, τχ. 1, σελ.55-60.
- Μοι, Τ. (1999), *What is a Woman?*, Οξφόρδη: εκδ. Oxford University Press.
- Μπάτλερ, Τζ. (2010), *Αναταραχή φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, μτφρ. Γ. Καραμπέλας, εισαγωγή-επιμ. Β. Καντσά, επίμετρο Α. Αθανασίου, Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια [αμερ. έκδοση: J. Butler (1990), *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, Νέα Υόρκη: εκδ. Routledge].

NTINA ΒΑΪΟΥ

Oakley, A. 1974, *Housewife*, Χάρμοντσγουορθ: εκδ. Penguin Books.

Peake, L. (1997), «Toward a social geography of the city: Race and dimensions of urban poverty in women's lives», *The Journal of Urban Affairs*, τ. 19, τχ. 3, σελ. 335-361.

Pratt, G. και Yeoh, B. (2003), «Transnational counter-topographies», *Gender, Place and Culture*, τ. 10, τχ. 2, σελ. 156-166.

Sarkis, D. και Matos, P. (2020), «The body politics of austerity in Portugal and Spain: Women, dispossession and agency», στο S. Narotzky (επιμ.), *Grassroots Economies. Living with Austerity in Southern Europe*, Λονδίνο: Pluto Press, σελ. 192-213.

Smith, D. (1987), *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology*, Σικάγο: εκδ. Northeastern University Press.

Στρατηγάκη, Μ. 2007, *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Tkach, O. και Hrzjenjak, M. (2016), «Paid domestic work in postcolonial contexts: regional traits of a global phenomenon», *Laboratorium*, τ. 8, τχ. 3, σελ. 4-14.